

УДК 725.95(477.83)

**НОВІ ВІДКРИТТЯ, ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПІДЗЕМНОЇ СПАДЩИНИ
ДАВНЬОГО ГАЛИЧА**

**NEW DISCOVERIES, PROBLEMS OF RESEARCH
AND PRESERVATION OF THE UNDERGROUND HERITAGE
OF ANCIENT HALYCH**

Keywords: Prince Halych, architectural and archaeology, urban reconstruction, finds, issues of study and conservation.

Ключові слова: Княжий Галич, архітектурна археологія, урбаністична реконструкція, знахідки, питання вивчення та консервації.

*Ph.D. in Architecture, Associate Professor of the
Department of Architecture and Restoration,
Lviv Polytechnic National University, Lviv*

*канд. арх., доцент кафедри архітектури та
реставрації, Національний університет
«Львівська політехніка», Львів*

<https://doi.org/10.23939/sa2024.01.108>

Abstract

The long history of changing ideas is considered and the hypothesis of the urban structure of ancient Halych of the 12th-13th centuries is demonstrated, according to archaeological sources. Based on the analysis of stratigraphic, planning and construction-technological features, the relative chronology of the appearance of the 16 studied relics of monumental architecture was established. The earliest monuments of the first half of the 12th century are examined in detail: an ensemble of palace buildings with a post construction of log walls, the use of a plinth and a tin roof on Kryloska Hill, a complex of churches on Tsarynka, the Church of the Savior on Karpysia Hill, as well as other objects, on which recent discoveries have been made. The appearance of early sacred objects outside the city is explained by the gradual Christianization of the population of Halych. Analysis of the construction periodization of the Dormition Cathedral in the middle of the 12th century, allows you to review its graphic reconstructions until now and raise the question of developing a new hypothesis of the three-dimensional appearance of the building during the first construction period, from which the recently found detail of a large alabaster ornamentally decorated capital with traces of false gilding comes from. The results of architectural and archaeological soundings at the outer contours of the foundations of the Panteleimon Church confirmed the presence of regular external protrusions of the foundations, which calibrates the construction of the object together with the early paleographic dates of the early 90s of the 12th century. Part makes it possible to argue the use of a measuring foot of 30 cm. Attention is drawn to the problems of preserving a number of known architectural and archaeological objects and the search for unknown monuments by non-invasive research methods.

Анотація

Розглянуто тривалу історію зміни уявлень та продемонстровано гіпотезу міської структури давнього Галича XII–XIII ст. згідно з археологічними джерелами. На основі аналізу стратиграфічних, планувальних та будівельно-технологічних особливостей встановлено відносну хронологію появи 16 досліджених пам'яток монументальної архітектури. Детально розглянуто найдавніші пам'ятки першої половини XII ст.: ансамбль палацових споруд зі стойковою конструкцією зрубних стін, використанням цоколя та жерстяної покрівлі на Крилоській горі, комплекс церков на Царинці, с. Церква Спаса на Карпицькій горі, а також інші об'єкти, на яких останнім часом зроблені знахідки. Поява ранніх сакральних об'єктів за межами міста пояснюється поступовою християнізацією населення Галича. Аналіз періодизації будівництва Успенського собору середини XII ст. дозволяє переглянути її графічні реконструкції до теперішнього часу та поставити питання про розробку нової гіпотези об'ємно-просторового вигляду споруди першого будівельного періоду, з якого нещодавно знайдена деталь великої алебастрової орнаментально прикрашеної капітелі зі слідами фальш. походить позолота. Результати архітектурно-археологічних зондувань зовнішніх контурів фундаментів Пантелеймонівської церкви підтвердили наявність регулярних зовнішніх виступів фундаментів, що калібрує конструкцію об'єкта разом із ранніми палеографічними датами початку 90-х років XII ст. Частина дає можливість стверджувати про використання мірної стопи 30 см. Приділено увагу проблемам збереження низки відомих архітектурних та археологічних об'єктів та пошуку невідомих пам'яток неінвазивними методами дослідження.

Постановка проблеми

Серед множини пам'яток архітектури й містобудування України існує чимало втрачених або невидимих реліктів, які збереглися під землею у вигляді автентичних субстанцій чи їх слідів. Вони концентруються переважно в ареалах існуючих історичних міст або частково забутих історичних місць. Уцілілими і втраченими пам'ятками, коли йдеться про вивчення збережених під землею їх рукотворних конструкцій чи інших залишків, покликана займатися субдисципліна археології – архітектурна археологія. Об'єкти її вивчення: сакральні споруди, фортифікації, житлова й громадська забудова, бруковані чи встелені деревом давні вулиці/площі, важливі ремісничі будівлі, інженерні споруди і навіть садово-паркові комплекси, від регулярного розпланування яких теж залишаються під землею сліди. Отож поняття «підземна спадщина» – це значний перелік об'єктів культурної спадщини, пов'язаний з історією та теорією архітектури. Втрачені й забуті релікти колишньої архітектури та містобудування, а також збережені пам'ятки необхідно досліджувати, реставрувати і демонструвати для підкреслення тяглості розвитку, спадкоємності, самотності нашої культури.

Мета статті

Оцінити архітектурно-археологічну спадщину давнього Галича XII–XIII ст., схематично розглянути специфіку та роль її в історії досліджень літописного міста, повідомити про останні відкриття та окремі гіпотези у цій царині, а також зазначити основні проблеми збереження та використання пам'яток архітектурної археології.

Аналіз досліджень та публікацій

З ранніх наукових зацікавлень літописним Галичем (Малиновській, 1852; Петрушевич, 1852–1854; Шараневич, 1860) та згодом плідних археологічних пошуків його слідів на розлогому терені (Лаврецкій, 1882; Szaraniewicz, 1883; 1888) саме вісім віднайдених пам'яток і фундаментів архітектурних споруд були орієнтирами в ідентифікації та інтерпретації давньої княжої столиці (Łuszczkiewicz, 1880; Петрушевич, 1882; Zacharjewicz, 1882, 1882a). Глибока верифікаційна архітектурно-археологічна студія пам'яток на початку XX ст. (Pełeński, 1914; Пеленський, 2018) підживила новими аргументами та містобудівельною інтуїцією, висловлену трохи раніше, гіпотезу (Czołowski, 1890) про локацію центру княжого гóрода з Богородичною церквою або «агх» з оповідань Длугоша саме на Крилоському городищі. У першій третині минулого століття з'являються чіткіші спроби узагальнених історико-топографічних інтерпретацій та мистецької оцінки локалізованих архітектурно-археологічних об'єктів (Грушевський, 1905; Скуревич, 1906; Крип'якевич, 1911; Січинський, 1926; 1928).

Упродовж 1936–1938 рр. цю планувальну гіпотезу літописного Галича остаточно підтверджено. Віднайдено і досліджено підмурки головної його архітектурної домінанти – Богородичного собору в центрі Крилоського городища (Пастернак, 1937; 1941; Чачковський, Хмільевський, 1938). Значний науковий резонанс з цього приводу, а також археологічні дослідження перших 35 років повоєнного періоду збагатили картину історичної топографії давнього Галича (Довженок, 1955; Гончаров, 1956; Каргер, 1960; Раппопорт, 1967; Ауліх, 1980). Знання про урбаністичну структуру княжого міста вдосконалили повторні дослідження вже відомих та відкриття нових головних об'єктів архітектурно-археологічної спадщини – сакральних та світських споруд княжої доби, а також некрополів, ремісничих осередків, поселенських територій, оборонних огорож тощо (Іоаннісян, 1988; Джеджора, 1991; Лукомський, 1991; Томенчук, 1996; 2006; 2022; Баран, 1999).

Галич – значуще в історії України княже місто-столиця віком 1125 років. За часів свого розквіту в XII–XIII ст. агломерація поселень княжого гóрода займала територію близько 60 км². Після розорення й занепаду, у пізньому середньовіччі Галич відродився в одному зі своїх колишніх передмість над Дністром. Перевагою багатьох архітектурно-археологічних комплексів давнього Галича порівняно з численними сильно урбанізованими історичними містами є їх одно- або дво-

Рис. 1. Об'єкти архітектурно-археологічної спадщини Давнього Галича: 1 – на плані; 2 – на панорамі-реконструкції (вигляд із заходу)

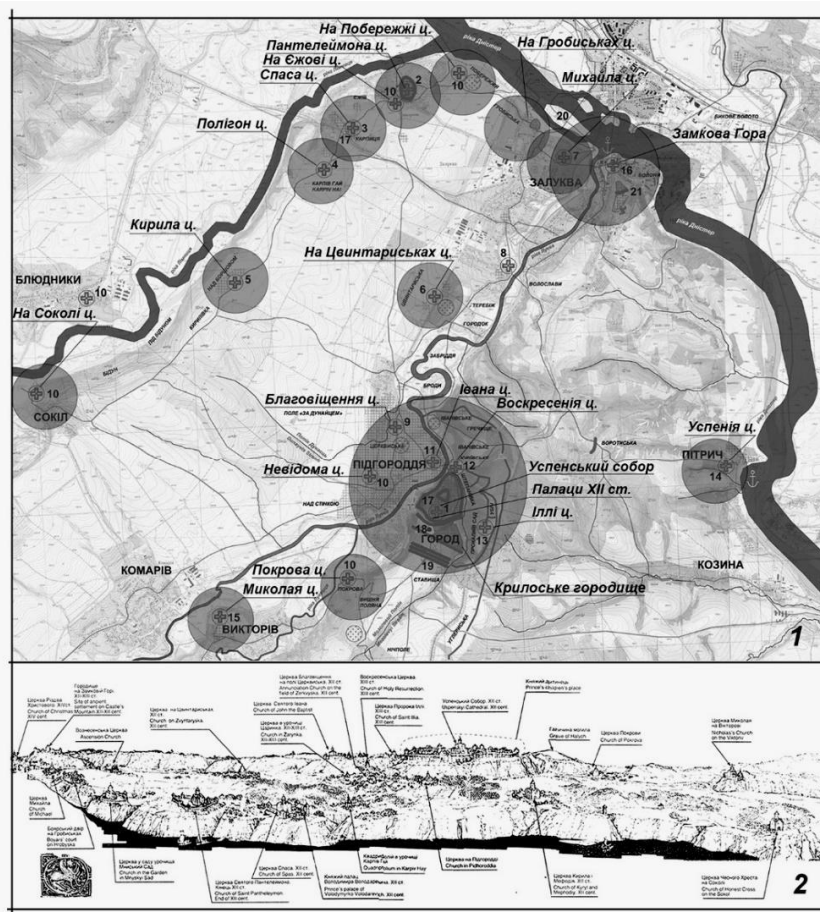

Рис. 2. Фундаменти церков літописного Галича: 1 – Успенський собор; 2 – Кирилівська; 3 – храм ІІ на Царинці; 4 – Благовіщення; 5 – Воскресенська (1–5: розкопки і фото автора); 6 – Полігон (розкопки і фото О. Іоаннісяна)

шаровість, що уможливило відносно простий археологічний доступ до об'єктів (фундаменти церков: Пантелеймона, Спаса, Полігону, Кирилівської, Благовіщення, на Цвинтариськах, Іллінської, Воскресенської, Іванівської на Царинці, Успенської на Пітричі та ін.). Водночас існує два складніші – багатошарові, архітектурно-археологічні комплекси. Це Крилоське городище та Замкова гора у сучасному Галичі над Дністром (рис. 1). Останні зберегли множину будівель, руїн, фортифікацій та інших пізньосередньовічних і ранньомодерних реліктів, які перекривають собою структури княжої доби та раніших часів. Усі вони потребують комплексних архітектурно-археологічних досліджень, збереження, догляду, демонстрування та використання.

Містоутворююча структура давнього Галича в період його розквіту отримала струнку ієрархічно-центричну композицію: тридільна головна твердиня на Крилоській горі (Золотий Тік, єпископська частина, окольний гóрод) – торгово-ремісничє підгороддя-посад над Луквою – близькі й далішні передмістя, монументальні храми котрих захищали і підтримували у рівновазі головну домінанту міста – Успенський собор (рис. 1, 2).

Виклад основного матеріалу

У першій чверті ХХІ ст. на тлі зменшення інтенсивності масштабних польових розкопок об'єктів давньої архітектури Галича зросло теоретичне вивчення їх як архітектурно-археологічних джерел в історичному, мистецтвознавчому та технічному аспектах (Диба, 2005; Лукомський, 2007). Аналіз відомих пам'яток монументального будівництва княжого Галича за планувальними та будівельно-технічними особливостями дав підставу для висновків щодо їх відносної послідовності появи до монголо-татарського нашествя на обширному терені Давнього Галича:

- 1) каркасні палацові споруди на Крилоському городищі, I пол. XII ст.;
- 2) дерев'яна церква I св. Івана в урочищі Царинка (Кринос);
- 3) церква Спаса на горі Карпиця, 1140-ві – поч. 50-х рр.;
- 4) собор Успіння Богородиці, 1150-ті рр.;
- 5) дерев'яна церква II св. Івана в урочищі Царинка (Кринос);
- 6) квадрифолій в урочищі Карпів Гай;
- 7) дерев'яна церква Благовіщення в урочищі Церквиська;
- 8) ротонда Пророка Іллі;
- 9) квадрифолій в селі Побережжя на полі Мурованка;
- 10) церква в уроч. Цвинтариська;
- 11) церква Пантелеймона, 1185–1193 р.;
- 12) мурована церква Благовіщення;
- 13) дерев'яна церква Успенського монастиря в Пітричі;
- 14) Кирилівська церква;
- 15) Воскресенська церква;
- 16) мурована церква III в урочищі Царинка, бл. 1240 р.

Найранішими серед пам'яток монументального будівництва княжого Галича вважають рештки не сакральних, а оригінальних палацових об'єктів, виявлених на Крилоському городищі. Це – сліди каркасних дерев'яно-цегляних споруд з архаїчною пристовповою конструкцією, що датуються першою половиною XII ст. (Лукомський, Петрик, 2001, с. 171) (рис. 3). Можливо, ці споруди були місцем перебування представників київської влади або теремами перших галицьких князів. Цілком ймовірно, що синхронно до часу їх функціонування мала б існувати й рання церква на Крилоській горі. Найбільш імовірними місцями її розташування можуть бути північна частина Золотого Току, а також ділянка гребеню городища на схід від Митрополичих палат. В обох місцях є підстави передбачати локацію ранньої дерев'яної церкви. На Золотому Тоці про це можуть свідчити уривки хоч пізнішого, але некрополя та ранні знахідки, пов'язані з християнським культом (Пастернак, 1944, с. 171, 173, 180), а на схід від Митрополичих палат – уламки цегли-плінфи княжої доби (Пастернак, 1944, с. 69, 148). В обох місцях можливого розташування первісної сакральної споруди не було проведено детальних археологічних досліджень.

Однією з найраніших сакральних пам'яток Галича слід вважати дерев'яну церкву, сліди якої виявлено на подолі Галича (урочище Царинка), в комплексі решток чотирьох церков, які послідовно змінювали одна одну на одному місці. У найкращому стані збереження та найтривалішою за функціонуванням виявилася друга з них (рис. 4).

Археологічний матеріал, стратиграфія, поховання у саркофагах, планувальні та будівельно-технологічні особливості, типологія застосованих рельєфних керамічних полив'яних плиток підлоги з геральдичними рельєфними зображеннями – ознаки, які дозволяють датувати зведення цього храму серединою–третьою чвертю XII ст. та інтерпретувати його залишками літописної монастирської церкви св. Івана, згаданої в літописі під 1189 р. (Літопис Руський, с. 348).

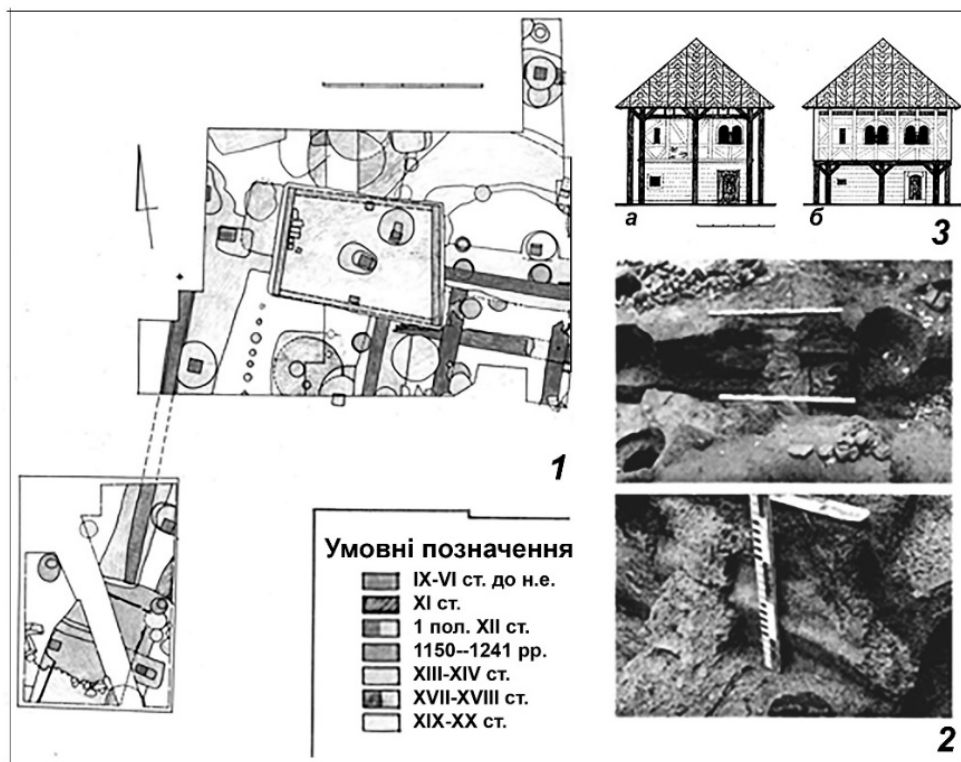

Рис. 3. Палацові споруди першої половини XII ст. під Митрополичими палатами в Крилосі: 1 – плани розкопів; 2 – згорілі сліди фундаментів (фото автора); 3 – варіанти гіпотетичних реконструкцій. (рис. В. Петрика)

Під рештками цієї дерев'яної церкви виявлено сліди південно-західного кута ще ранішої сакральної дерев'яної споруди (храм І), функціонування якої підтверджує кілька найглибших поховань, перерізаних фундаментами її наступниці (Лукомський, 1998, с. 573–574). Якщо рештки краще збереженої та вивченої другої церкви датуються третьою чвертю XII ст., то сліди ранішого храму слід датувати в межах принаймні другої чверті цього століття і пов'язувати з часом князювання у Галичі до 1141 року Ігоря-Івана – старшого сина Василька Ростиславича (Лукомський, 2020, с. 403).

У комплексі другого храму на Царинці було виявлено оброблену плитку грецького порфіриту. Це елемент особливо цінної сакралії – рухомого вівтаря, якого могли використовувати священники-місіонери з Візантії (Лукомський, 2020, с. 406–408). Можна припускати, що на ранньому етапі функціонування, за часів володарювання у Галичі першого з гілки Рюриковичів князя Ігоря-Івана Васильковича (1124–1141), Святоіванівський монастир міг бути резиденцією представника галицького православного генерального намісництва, яке підлягало юрисдикції Володимирського єпископства на Волині (Скочиляс, 2018, с. 90–91).

Ще одним із найраніших храмів давньогалицької архітектури, споруджених раніше від Успенського собору, є літописна «божниця Спаса», згадана при дворі Володимира Володаревича під 1153 роком, ідентифікована першовідкривачами (Лаврецький, 1882; Szaraniewicz, s. 162–163, 1883; Zacharjewicz, 1882, s. 152–153) та внаслідок повторних досліджень (Іоаннісян, 1986) з підмурками хрестовобаневої мурованої церкви (рис. 5) на горі Карпиця – високому пагорбі правого берега ріки Лімниця (Чечва), за 5 км на північний захід від Крилоського городища (рис. 1). Археологічні дослідження ствердили, що до південного фасаду, в місці західного його прясла, на рівні хорів до церкви вела дерев'яна галерея-переходи від княжого палацу (Томенчук, 2016). Залишки княжої резиденції були повністю знищені внаслідок розробок глини у кар'єрі цегольні ще, мабуть, у міжвоєнний період.

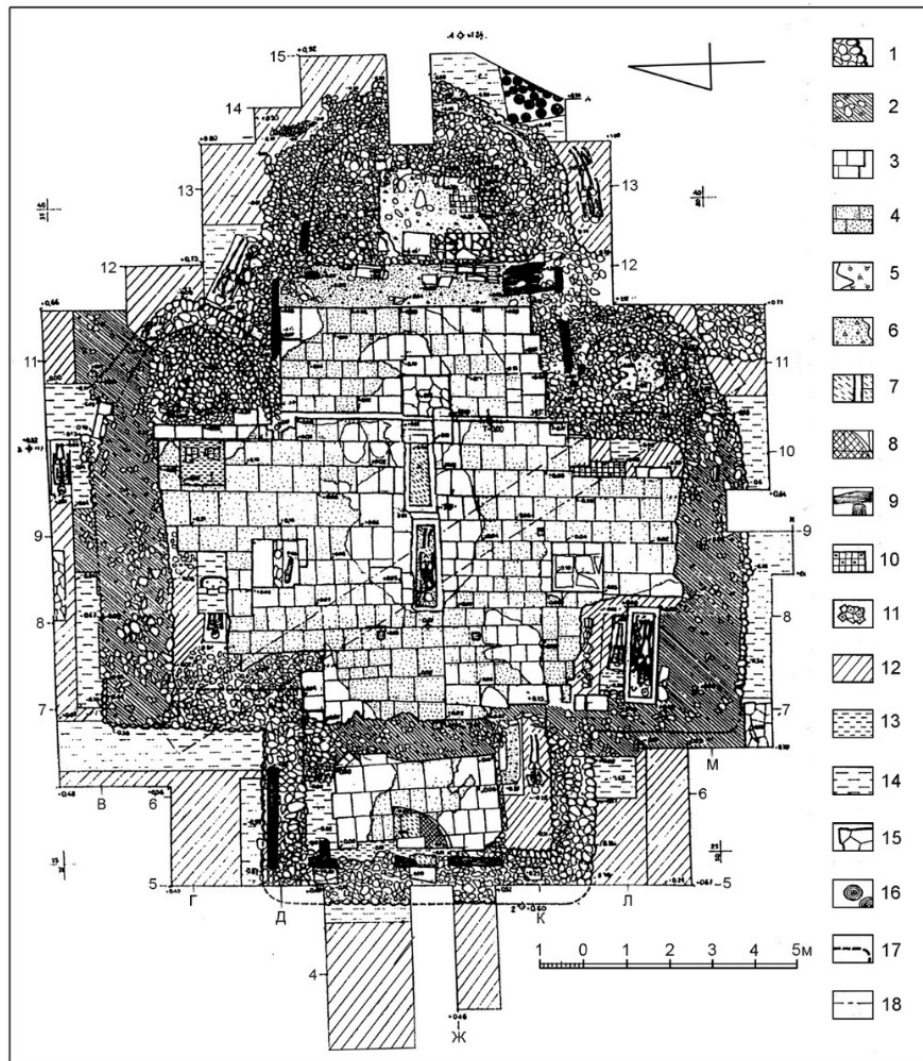

Рис. 4. План розкопу церкви II на Царинці: 1 – фундаменти з річкового каменю на глині; 2 – суміш гальки і каміння на гумусі; 3 – підлога з тесаних вапнякових плит; 4 – ошлакована поверхня плит підлоги; 5 – вапняно-піщаний розчин; 6 – суміш піску, вапна і вапнякового щебеню; 7 – площини вапняка, оброблені гострим інструментом; 8 – площини вапняка, оброблені плоским інструментом; 9 – обвуглені підвалини; 10 – полив'яні плитки підлоги *in situ*; 11 – завал керамічних плиток; 12 – гумус; 13 – жовта глина; 14 – материкова зеленкувата глина; 15 – потріскана вапнякова плита; 16 – палі; 17 – ймовірні контури підмурків; 18 – межі розвідкової траншеї 1986 року

Важлива особливість плану церкви Спаса – суцільні внутрішні стрічки фундаментів, які розділяють церкву на три поздовжні нави (рис. 5, а, б). Такий спосіб влаштування основи підбаневих стовпів вказує на архаїчність пам'ятки відносно інших будівель старого Галича. На підставі порівнянь із найближчим аналогом – церквою Спаса в Переславлі Заліському, яку споруджували, ймовірно, ті ж галицькі майстри, зовні літописна божниця Спаса в замиській резиденції князя Володимира Володаревича мала би мати подібний план наземних стін і зовнішній вигляд (Лукомський, 2007, с. 281–283; 2020, с. 409–412) (рис. 5, в, г).

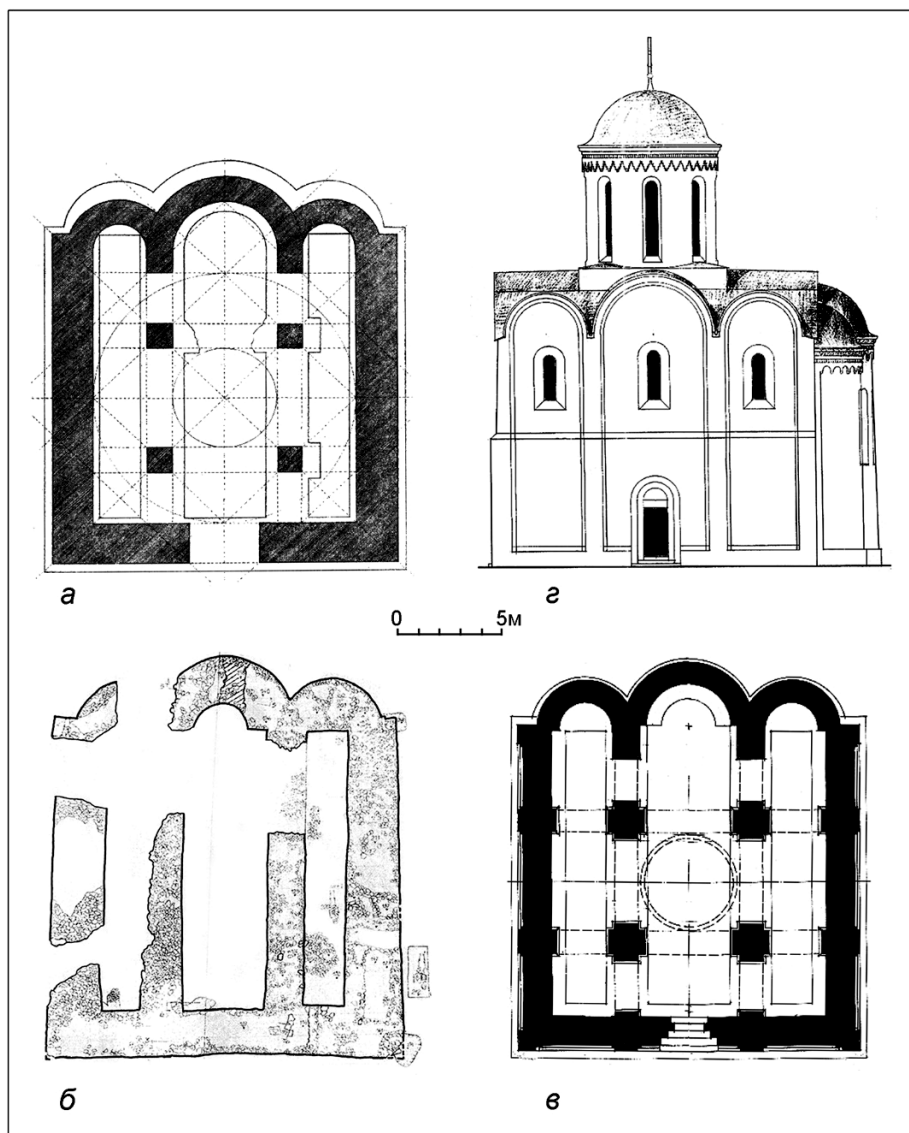

Рис. 5. Церква Спаса на горі Карпиця: а – планувальна реконструкція за Ю. Захарієвичем; б – план підмурків за О. Іоаннісяном; в – реконструкція плану на рівні наземних стін; г – реконструкція південного фасаду церкви (рис. В. Петрика)

Відносно свіжою інформацією про церкву Спаса в Галичі є опрацьована і опублікована колекція плиток із рельєфними зображеннями типу «плетінки», а також складнофігурних рельєфних й поліхромних плиток, декорованих «перегородчатою поливою». Це дає підстави реконструювати в композиції мозаїчної підлоги зооморфні зображення в омфаліях (Матвеев, 2016).

Окремі археологічні знахідки з церквища Спаса, як-от печатки Галицького єпископа Косми (Грушевський, 1900), а також уламок ідеально відполірованої мармурової плити «*marmor acedaeto-*

nicum viride» (Peleński, 1914, s. 72), що походить, мабуть, також від наповнення вітваря, підтверджують особливий соборний (єпископський) статус церкви Спаса в Галичі, який вона посідала до завершення спорудження Успенського собору на Крилоській горі. Храм міг служити владичим осередком з часу першого етапу канонічної фундації православної катедри в Галичі протягом першої половини 40-х років XII ст. (Скочиляс, 2018, с. 94). При ньому, мабуть, зосереджувався скрипторій, де й могло бути написане знамените Галицьке Євангеліє.

Отже, локація перших відомих сакральних споруд у давньому Галичі не пов'язана з найбільш укріпленою частиною – твердиною на Крилоській горі. Якщо Іванівський монастир першого з Рюриковичів галицького князя Івана-Ігоря Васильковича виникає у густо заселеному й освоєному районі галицького подолу – під горою, то заміська резиденція другого – Володимира Володаревича – зі сакральною домінантою в ньому – літописною божницею Спаса – засновується на значній віддалі від міста, на неосвоєній до цього часу території, в дуже вигідному стратегічному місці. Перенісши престіл із Перемишля до Галича, князь Володимир не відразу має можливість спорудити християнську святиню в найбільш захищеному місті на Крилоській горі й спочатку облаштовує заміську резиденцію з палацом і церквою. Це слід пов'язувати з поступовістю християнізації населення Галича (Лукомський, 2020, с. 413–414).

Лише в 50-х роках було завершено будівництво галицького Успенського собору на Крилоській горі. Першовідкривач і дослідник його залишків, Ярослав Пастернак, подав детальні обміри, характеристику будівельно-технічних особливостей об'єкта, визначив час його спорудження (1157), а також, проаналізувавши архітектурні елементи, зробив спробу словесної гіпотетичної реконструкції будівлі (Пастернак, 1944, с. 106–108, 118) (рис. 6, в).

Історико-архітектурні студії протягом 50–70-х рр. усталили думку, що галицький Успенський собор являв собою чотиристовпну одно- або п'ятибанну споруду, оточену з трьох боків галереями (Січинський, 1956). І всі автори його гіпотетичних реконструкцій вважали це твердження за константу (рис. 6).

Найважливішою, з цього огляду, новизною повторних архітектурно-археологічних досліджень пам'ятки, здійснених впродовж 1993–1994 та 1998–1999 рр., була аргументація у визначенні будівельної періодизації споруди на основі археологічних джерел (Лукомський, 2002, с. 593–597). Виявилось, що у первісному задумі планувальне ядро храму було задумане як банева або й безбанева базиліка з розвинутими бічними приділами й нартексом. Але під час облаштування підмурків собору раптово виникла потреба застосувати традиційний підбаневий квадрат у центрі споруди, що спричинило зміну в розплануванні внутрішніх стовпів. План і, очевидно, об'ємно-просторова композиція споруди суттєво змінюється порівняно з попереднім задумом. Храм в результаті спорудили у вигляді шестистовпного хрестово-баневого ядра, до якого з півночі та півдня прилягали бічні галереї. Наступний період перебудови собору, який слід датувати першою половиною XIII ст., вирізняється іншою будівельною технікою та застосуванням тесаного вапняку в наземних стінах, на відміну від попереднього будівельного етапу, у якому, були застосовані винятково алебастрові блоки-квадри, на що вказують уламки деталей його вистрою, зокрема стилістично відмінна профіляція цоколю чи пілястрових баз. Внаслідок перебудови план храму набуває вигляду традиційної чотиристовпної хрестово-баневої церкви, оточеної з трьох боків галереями (Лукомський, 2020, с. 421, рис. 16) (рис. 6). Отже, катедра за часів Ярослава Осмомисла була шестистовпною, до якої з півдня та півночі примикали галереї. Гіпотетична графічна реконструкція такої об'ємно-просторової композиції ще очікує свого дослідника.

Відносно недавно у Крилосі віднайдено архітектурну деталь з алебастру, яка явно походить із первісного Успенського собору. Це, найбільш правдоподібно, фрагмент капітелі з внутрішнього оздоблення храму. Незважаючи на значну ерозію чільного рельєфу, тут, у центрі композиції, відчитується щось подібне до вази з квіткою і двома симетрично спадаючими жгутами, можливо, стилізованими листками. Зверху цей елемент плавно огинає товстіший жгут, який завивається з боків композиції у

завитки-воллюти. Видно, що жгути та центральний елемент були дрібніше орнаментовані, а глибше просвердлені отвори в них, очевидно, – місця закріплення позолоти на рельєфі (рис. 7). Такими орнаментованими капітелями з позолотою завершувалися плоскі пілястри або підбаневі стовпи в інтер'єрі первісного собору. Отже, у внутрішній частині храму, крім профільованого, застосовували й орнаментальний декор із позолотою (Лукомський, 2020, с. 423–424).

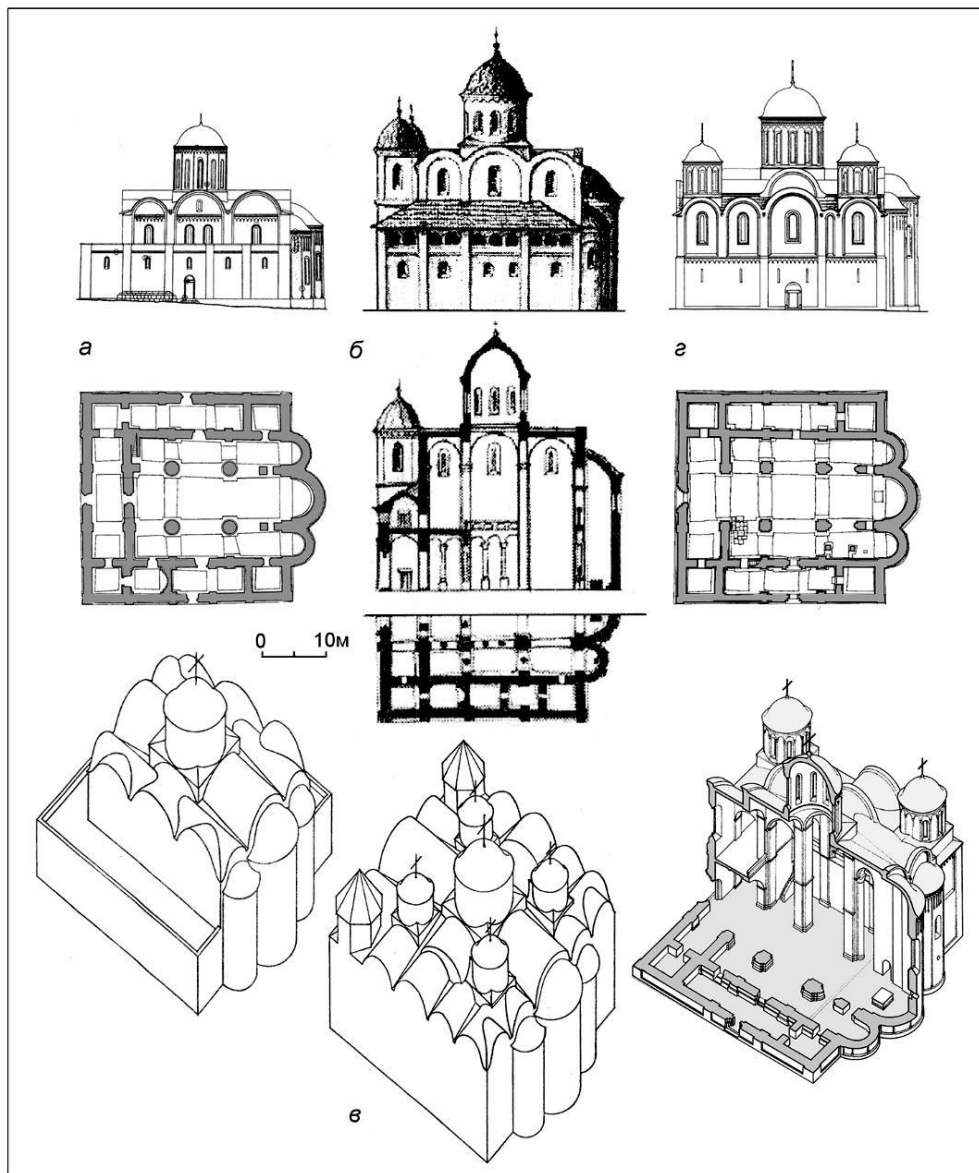

Рис. 6. Графічні реконструкції галицького Успенського собору:

- а – південний фасад, план і просторова модель за О. Воробйовою та О. Тицом;*
- б – південний фасад, план і поздовжній перетин за патріархом Димитрієм (в миру В. Ярема);*
- в – просторова модель на основі описової реконструкції Я. Пастернака (рис. В. Петрика);*
- г – південний фасад, план та просторова аксонометрія з перетином за автором і В. Петриком*

Кожна віднайдена архітектурна окришина Успенського собору додає нові штрихи до аргументації його гіпотетичної реконструкції. Деталі з цього храму ще будуть виявлені повторно використаними у фундаментах крилоської Успенської церкви XVI ст. (Czołowski, 1892), серед наріжних каменів житлових будівель Крилоса, а також у мурах, вежах та баштах Старостинського замку в Галичі, які споруджувалися у другій половині XVI – першій половині XVII ст. (Лу-

комський, 1997, арк. 25–26). Поки що недостатньо джерельної інформації для виконання науково обгрунтованої і однозначно трактованої реконструкції первісного вигляду Успенського собору. Тому автентичні субстанції значущої пам'ятки вимагають глухої якісної консервації, планувальна структура – відзнакування на поверхні землі під відкритим небом і лише окремі ділянки автентичних мурувань можуть бути музеєфікованими у каплиці св. Василя або добре продуманих, якісно виконаних і періодично обслуговуваних вітринах (Бевз та ін., 2003).

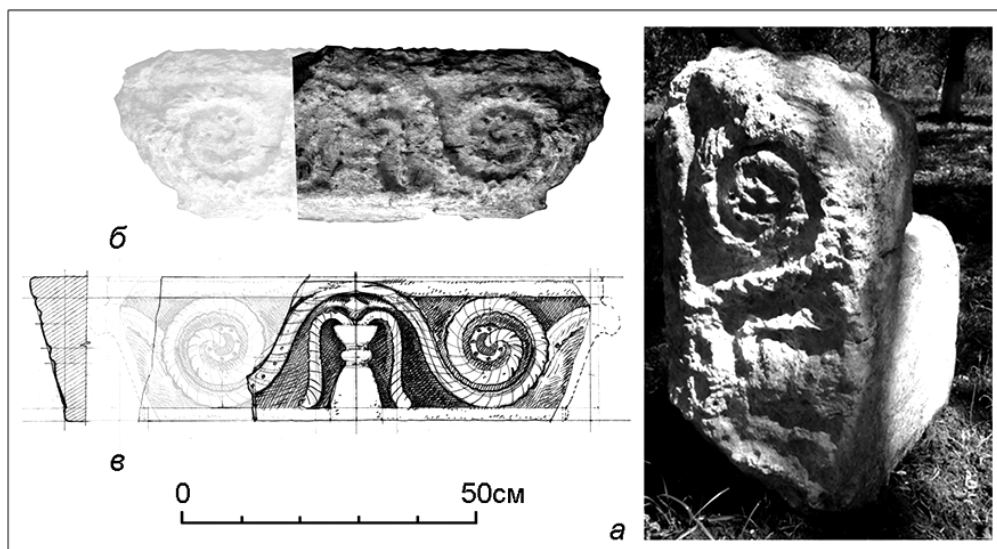

Рис. 7. Фрагмент алебастрової капітелі з першого собору:

- а – загальний вигляд деталі (фото автора);
- б – фрагмент цільного рельєфу (фото В. Петрика);
- в – графічна фіксація рельєфу (рис. В. Петрика)

Нові археологічно-архітектурні результати отримано в результаті супроводу ремонтних робіт на пам'ятці архітектури національного значення – церкві св. Пантелеймона XII ст. в селі Шевченкове, що поблизу Галича (Креховецький та ін., 2019). При зовнішньому периметрі об'єкта було здійснено серію з 26 шурфів. В них локалізовано та зафіксовано регулярні фундаментні виступи для опирання пілястрів наземних стін, а також два примуровані виступи в основі бічних крил головного перспективного portalу. Констатовано невідповідність у розплануванні підземної та наземної частин споруди. Зауважено унікальну рису в композиції вівтарної частини церкви серед пам'яток середньовічної романської архітектури. На підставі аналізу планувальних, будівельно-технологічних, стратиграфічних особливостей об'єкта представлено аргументовані гіпотези датування, послідовності спорудження та застосування мірного модуля у побудові архітектурної форми пам'ятки (рис. 8).

Храм споруджували на мало освоєній території. Після нівелювання ділянки на ній було закладено спочатку стрічкові підмурки зовнішніх стін. Перед влаштуванням фундаментів внутрішніх підбаневих стовпів відбулося коректування плану майбутньої наземної споруди, що пов'язане зі зміною замовника будівництва. Інтерпретовано, що стрічкові фундаменти споруди заклали в часі першого короткотривалого князювання в Галичі Романа Мстиславовича в 1188 році, а завершили її зведення до 1193 року за князя Володимира Ярославовича. При розплануванні наземної частини храму найімовірніше використовували мірну стопу завдовжки 30 см. У висновках наголошено на цінності романської пам'ятки європейського значення, висловлено настанову її охорони, збереження і подальшого усестороннього вивчення, включно із застосуванням фундаментальних методів архітектурної археології (Лукомський, 2021).

Попри багато різночасових нашарувань, церква св. Пантелеймона княжого Галича зберігає значну долю автентичної романської субстанції з XII–XIII ст. Це – пам'ятка європейського й світового значення. Вона заслуговує на якнайпильнішу охорону, опіку задля збереження та подальшого кропіткого всестороннього вивчення. Питання точного датування, приналежності, детального функційного призначення, некрополістики, технології будівництва, методів розпланування та пропорціювання, архітектурного вистрою, гіпотетичного образу, можливих впливів, походження майстрів, довколишнього архітектурного та ландшафтного оточення, урбаністичного значення в системі міста, а також питання всієї подальшої історії пам'ятки потребують фундаментального вивчення шляхом проведення міждисциплінарних і фундаментальних архітектурно-археологічних досліджень.

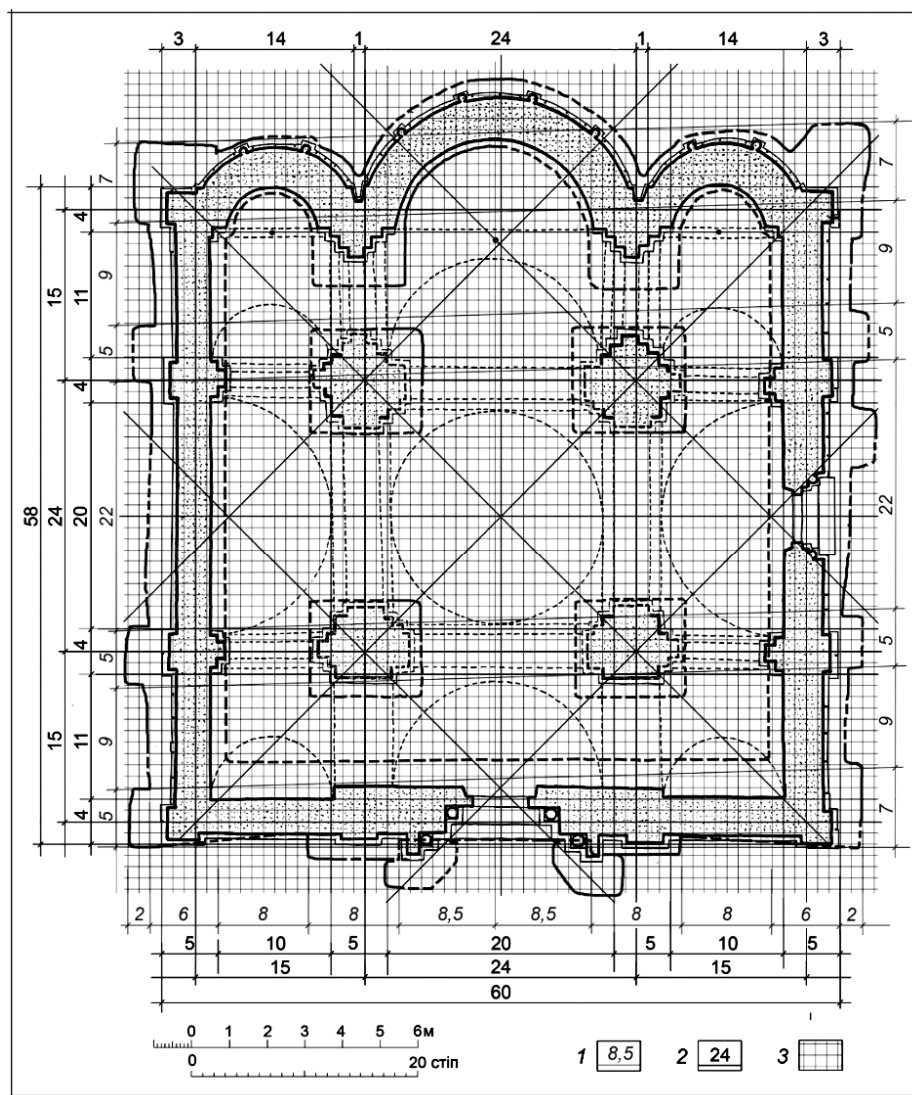

Рис. 8. Метрологічний аналіз плану церкви св. Пантелеймона у мірничих стопах по 30 см: 1 – на рівні підмурків; 2 – на рівні стін; 3 – сітка 30×30 см

Аналогічні проблеми постають перед науковцями при вивченні будь-яких інших чисельних об'єктів архітектурно-археологічної спадщини доісторичного, княжого, пізньосередньовічного, ранньомодерного та новочасного Галича. Найціннішими серед них, з точки зору свого значення, є пам'ятки княжої доби. Далеко не всі останні нині перебувають у зразковому стані збереження.

Потребують вилучення з-під агресивного землекористування території пам'яток: Святоіванівське церквище на Царинці, Воскресенська церква у Крилосі, дерев'яна церква Успенського монастиря в Пітричі (рис. 1). Для кожного з відомих, перерахованих у списку вище, об'єктів повинна бути розроблена програма дослідження, збереження/консервації, демонстрування/використання.

Відомі релікти монументальної сакральної чи палацової архітектури являються лише осередками своїх археологічних комплексів – густозаселених міських районів, міських кінців, замиських княжих резиденцій, монастирів, боярських садіб, передміських торгових факторій, таких як порт на Дністрі тощо. Програмними дослідженнями повинні у майбутньому бути охоплені й території найближчого і дальшого оточення цих пам'яток. Без сумніву, такі широкомасштабні археологічні дослідження у перспективі розкриють не одну таємницю, ще дуже мало відомого нам, літописного Галича, дозволять, зокрема, аргументованіше ідентифікувати чи інтерпретувати самі домінуючі об'єкти, більшість з яких не згадані у літопису, розпізнати детальніше урбаністичну структуру, історію виникнення, функціонування та загибелі як самого міста вцілому, так і його окремих частин: города, підгороддя та передмість.

Щодо пошуку невідомих ще реліктів архітектурної археології, то на сьогодні відомо близько десяти місць зі сподіваними церквищами давнього Галича. Переважно вони розташовані на приватних територіях і навіть археологічні розвідувальні роботи, пов'язані з їх пошуком і локалізацією, потребують вироблення особливих підходів для вирішення цих проблем. Перспективним є застосування сучасних неінвазійних інструментальних методів з метою повної інвентаризації усіх об'єктів на території Давнього Галича (Бевз, 2022, с. 4).

Висновки

Архітектурно-археологічна спадщина літописного Галича представлена чисельними об'єктами монументальної архітектури, фортифікаціями, житловими та ремісничими будівлями, вцілілими переважно у вигляді підземних реліктів. Вони є невичерпними археологічними та історико-архітектурними джерелами. Завдання нашого і нових поколінь науковців полягає у виявленні, ретельному дослідженні, збереженні, демонструванні та використанні найпромовистіших свідків барвистої і трагічної історії давнього Галича.

Бібліографія

- Аулих В. (1980). Историческая топография древнего Галича. *Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси*. Киев, 133–150.
- Бевз М., Бевз В., Лукомський Ю., Петрик В. (2003). Проблеми збереження, консервації та музеєфікації Успенського собору давнього Галича. *Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної археологічної конференції*. Галич, 92–100.
- Бевз М., Лукомський Ю. (2022). До проблеми застосування сучасних методів у дослідженні архітектурно-археологічних комплексів (на прикладі Національного заповідника «Давній Галич»). *Сучасні проблеми архітектури та містобудування / відп. ред. док. арх., проф. В. В. Товбич*. 63. Київ, 3–17. URL: <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2022.63.3-17>
- Баран В. (1999). Давній Галич у світлі археологічних досліджень. *Археологія*, 2. Київ, 78–84.
- Гончаров В. (1956). Древній Галич. *Вісник Академії наук УРСР*, 1. Київ, 61–67.
- Грушевський М. (1900). Печатки з околиць Галича. *Записки НТШ*, 38. Львів, 1–4.
- Грушевський М. (1905). Історія України-Руси, II. Львів, 465–470.
- Джеджора О. (1991). Проблеми історичної топографії давнього Галича. *Записки НТШ*, 221. Львів, 292–303.
- Дига Ю. (2005). Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть: навч. посіб. Львів, 108 с.
- Довженко В. (1955). Селища и городища в окрестностях древнего Галича. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4. Киев, 12–13.
- Иоаннисян О. (1986). Церковь Спаса в Галиче – памятник первой половины XII века. *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград, 102–109, 169–173.

- Иоаннисян О. (1988). Основные этапы развития галицкого зодчества. *Древнерусское искусство*. М., 47–58.
- Каргер М. (1960). Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 году. Краткие сообщения Института археологии, 81. М., 61–71.
- Креховецький І., Лукомський Ю., Фіголь А., Мельничук О. (2019). Храм Святого Пантелеймона. *Давній Галич. Науково-популярний часопис*, 2-3. Галич, 3–5.
- Крип'якевич І. (1911). Княжий город Галич. Львів: Історична бібліотека «Просвіти», 2, 16 с.
- Лаврецкій Л. (1882). Розкопки старинного Галича. *Зоря*, 19, Львів, 304.
- Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ, 1989, 591 с.
- Лукомський Ю. (1991). Архітектурна спадщина давнього Галича. Галич, 38 с.
- Лукомський Ю. (1997). *Звіт Галицької рятівної археологічно-архітектурної експедиції про результати польових досліджень на території Старостинського замку в місті Галич у 1997 р. Книга I*. Науковий архів відділу Археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Львів, 86 арк.
- Лукомський Ю. (1998). Невідомі церкви на подолі княжого Галича. *Записки НТШ*, ССXXXV. Львів, 559–593.
- Лукомський Ю., Петрик В. (2001). Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII–XIII ст. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. (До 800-річчя з дня народження Данила Галицького). Історичні та культурологічні студії*, 3. Львів, 166–182.
- Лукомський Ю. (2002). Успенський собор давнього Галича (За результатами нових досліджень 1992–2000 років). *Записки НТШ*, 244. Львів, 578–607.
- Лукомський Ю. (2007). Галицькі білокам'яні хрестобанні церкви від князя Володара до короля Данила. *Княжа доба. Історія і культура*, 1. Львів, 271–304.
- Лукомський Ю. (2020). Перші пам'ятки сакральної архітектури на Прикарпатті як квінтесенція духовної культури його мешканців та володарів (на основі археологічних джерел). *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)*. Львів, 382–428.
- Лукомський Ю. (2021). Давньогалицька церква Святого Пантелеймона у світлі архітектурно-археологічних досліджень. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 25. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 139–176. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/arch/44-025-materialy-i-doslidzhennya-z-arkheolohiyi-prykarpattya-i-volyni/?id=585>
<https://doi.org/10.33402/mdapv.2021-25-139-176>
- Малиновскій М. (1852). О каменных церквах в Галиции. *Зоря Галицкая*, 71. Львів, 716–717.
- Матвеев В. (2016). Выкладка пола церкви Спаса в Галиче. *Галич і Галицька земля: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Галич, 27–28 жовтня 2016 р.)*. Галич, 357–361.
- Пастернак Я. (1937). Галицька катедра в Крилосі. Тимчасове зведення з розкопів у 1936–1937 роках. *Записки НТШ*, CLIV. Львів, I–XII.
- Пастернак Я. (1944). Старий Галич (археологічно-історичні досліді у 1850–1943 pp.). Краків; Львів, 238 с.
- Пеленський Й. (2018). Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел. *Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука*, 2. 4. Івано-Франківськ, 320 с.
- Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви и святителяхъ въ Галичі. *Зоря Галицкая*. Львів, 1852: 78–80, 82, 84–90; 1853: 6–19, 21, 24, 37–41; 1854: 2–14.
- Петрушевичъ А. (1882–1884). Археологическія находки близь города Галича. *Вістник Народного Дома*, 1–18. Львів.
- Раппопорт П. (1967). Военное зодчество Западнорусских земель X–XIV вв. Л., 26–28; 114–118; 132–133.
- Січинський, В. (1926). Архітектура старокнязівської доби (X–XIII ст.). Прага: Український громадський видавничий фонд, 50 с.+ 78 іл.
- Січинський В. (1928). Конспект історії всесвітнього мистецтва. Частина перша до Ренесанса. Прага: Сіяч, 195–200.
- Січинський В. (1956). Історія українського мистецтва, 1. Нью-Йорк, 45.
- Скочиляс І. (2018). Княжий Галич в історії Київського християнства: культура, релігія, політика й еклесіальна пам'ять (XII–XVI століття). *Духовна спадщина Давнього Галича: Науковий збірник / Ігор Скочиляс, Віра Фрис. Серія «Київське християнство», XII*. Львів, 29–158.

- Скуревич К. Б. (1906). Зодчество западных славян и влияние на него романской архитектуры. *Зодчий*. СПб., 32 с.
- Томенчук Б. (1996). Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства. *Галицько-буковинський хронограф Прикарпаття і Волині, 1*. Івано-Франківськ, 7–22.
- Томенчук Б. (2006). Археологія некрополів Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ, 328 с.
- Томенчук Б. (2016). Галич і мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 163–167.
- Томенчук Б. (2022). Археологія давнього Галича. Галич. Збірник наукових праць / ред. М. Волощук. Серія 2. Вип. 9. Івано-Франківськ, 368 с.
- Чачковський Л., Хмільевський Я. (1938). Княжий Галич. Станиславів, 79 с.
- Шараневич І. (1860). Стародавний Галич. *Зоря галицька яко альбум на 1860 г.* Львів, 295–335.
- Czołowski A. (1890). O położeniu starego Halicza. *Pamiętnik drugiego zjazdu historyków polskich*, Lwów, I, 20 s.
- Czołowski A. (1892). Teka konserwatorska. Lwów, I, 157.
- Łuszczkiewicz, Wł. (1880). Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański. *Sprawozdania Komisji historii sztuki. II. 1*. Kraków, 1-20+Tab.I-III.
- Peleński, J. (1914). Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków, 221 s.
- Szaraniewicz I. (1883). Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880, 1882. Lwów, 232 s.
- Szaraniewicz, I. (1888). O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884-5. *Pszegład archeologiczny, IV*. Lwów, 3–90.
- Zacharjewicz, J. (1882). Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem. Opis do jesieni 1882 r. odkrytych fundamentów i wykopalisk. *Dzwignia, 9-10*. Lwów, 139–140, 152–153.
- Zacharjewicz J. (1882). Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos. *Dzwignia*. Lwów, 186–188.

References

- Aulykh V. (1980). Historical topography of ancient Halych. *Slavianskye drevnosty. Etnohenez. Materyalnaia kultura Drevnei Rusy*. Kyev, 133–150.
- Bevz M., Bevz V., Lukomskyi Yu., & Petryk V. (2003). Problems of preservation, conservation and museification of the Dormition Cathedral of ancient Halych. *Halych v doistorii i serednovichchi. Materialy mizhnarodnoi arkhieolohichnoi konferentsii*. Halych, 92–100.
- Bevz M., & Lukomskyi Yu. (2022). To the problem of applying modern methods in the study of architectural and archaeological complexes (on the example of the National Reserve «Davnii Halych». *Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia / vidp. red. – dok. arkh., prof. V. V. Tovbych. 63*. Kyiv, 3–17. <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2022.63.3-17>
- Baran V. (1999). Ancient Halych in the light of archaeological research. *Arkheolohiia, 2*. Kyiv, 78–84.
- Honcharov V. (1956). Ancient Halych. *Visnyk Akademii nauk URSR, 1*. Kyiv, 61–67.
- Hrushevskyi M. (1900). Stamps from the vicinity of Halych. *Zapysky NTSh, 38*. Lviv, 1–4.
- Hrushevskyi M. (1905). History of Ukraine-Russia, II. Lviv, 465–470.
- Dzhedzhora O. (1991). Problems of the historical topography of ancient Halych. *Zapysky NTSh, 221*. Lviv, 292–303.
- Dyba, Yu. (2005). Ukrainian rotunda churches of the 10th – first half of the 14th centuries. *Navchalnyi posibnyk*. Lviv, 108 s.
- Dovzhenok V. (1955). Villages and settlements in the vicinity of ancient Halych. *Kratkye soobshcheniya Ynstituta arkheolohyy AN USSR, 4*. Kyev, 12–13.
- Yoannysian O. (1986). The Church of the Savior in Halych is a monument of the first half of the 12th century. *Drevnye pamiatnyky kultury na terrytorii SSSR*. Leningrad, 102–109, 169–173.
- Yoannysian O. (1988). The main stages of the development of Halycian architecture. *Drevnerusskoe yskusstvo*. Moskva, 47–58.

- Karher M. (1960). The main results of the excavations of ancient Halych in 1955. *Kratkye soobshcheniya Ynstituta arkheolohyy*, 81. M., 61–71.
- Krekhovetskyi I., Lukomskyi Yu., Fihol A., & Melnychuk O. (2019). Church of Saint Panteleimon. *Davni Halych. Naukovo-populiarnyi chasopys*, 2 3. Halych, 3–5.
- Krypiakevych I. (1911). Halych princely town. Lviv: Istorychna biblioteka «Prosvity», 2, 16 s.
- Lavretskii L. (1882). Rozkopy of ancient Halych. *Zoria*, 19, Lviv, 304.
- Chronicle of Rus / Translated according to the Ipat list Leonid Makhnovets. Kyiv, 1989, 591 s.
- Lukomskyi Yu. (1991). Architectural heritage of ancient Halych. Halych, 38 s.
- Lukomskyi Yu. (1997). Report of the Halych rescue archaeological and architectural expedition on the results of field research on the territory of the Starostynsky castle in the city of Halych in 1997. Book I. *Naukovyi arkhiv viddilu Arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. Lviv, 86 ark.
- Lukomskyi Yu. (1998). Unknown churches at the foot of princely Halych. *Zapysky NTSh*, 235. Lviv, 559–593.
- Lukomskyi Yu., & Petryk V. (2001). New materials for the reproduction of elements of the town-planning structure of Halych of the 12th–13th centuries. *Halychyna ta Volyn u dobu serednovichchia. (Do 800-richchia z dnia narodzhennia Danyla Halytskoho)*. *Istorychni ta kulturolohichni studii*, 3. Lviv, 166–182.
- Lukomskyi Yu. (2002). Dormition Cathedral of ancient Halych (According to the results of new research in 1992–2000). *Zapysky NTSh*, 244. Lviv, 578–607.
- Lukomskyi Yu. (2007). Halician white stone cruciform churches from Prince Volodar to King Danylo. *Kniazha doba. Istorii i kultura*, 1. Lviv, 271–304
- Lukomskyi Yu. (2020). The first monuments of sacred architecture in Prykarpattia as the quintessence of the spiritual culture of its inhabitants and owners (based on archaeological sources). *Dukhovna kultura naselennia Prykarpattia, Volyni i Zakarpattia vid naidavnishykh chasiv do serednovichchia (vybrani problemy)*. Lviv, 382–428.
- Lukomskyi Yu. (2021). The ancient Halician church of St. Panteleimon in the light of architectural and archaeological research. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 25. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 139–176. URL : <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/arch/44-025-materialy-i-doslidzhennya-z-arkheolohiyi-prykarpattya-i-volyni/?id=585>. DOI: 2021-25-139-176 <https://doi.org/10.33402/mdapv.2021-25-139-176>
- Malynovskii M. (1852). About stone churches in Halicia. *Zoria Halytskaia*, 71. Lviv, 716–717.
- Matveev V. (2016). Laying out the floor of the Church of the Savior in Halich. *Halych i Halytska zemlia: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Halych, 27–28.10.2016)*. Halych, 357–361.
- Pasternak Ya. (1937). Halicia Cathedral in Krylos. Temporary report on excavations in 1936–1937. *Zapysky NTSh*, 44. Lviv, I–XII.
- Pasternak Ya. (1944). Old Halych (archaeological and historical research in 1850–1943). Krakiv; Lviv, 238 s.
- Pelenskyi Y. (2018). Halych in the history of medieval art based on archaeological research and archival sources. *Halych. Zbirnyk naukovykh prats / za red. M. Voloshchuka*, 2. 4. Ivano-Frankivsk, 320 s.
- Petrushevych A. About the Cathedral Church of the Mother of God and Saints in Halych. *Zoria Halytskaia*. Lviv, 1852: 78–80, 82, 84–90; 1853: 6–19, 21, 24, 37–41; 1854: 2–14.
- Petrushevych, A. (1882–1884). Archaeological finds near the city of Halych. *Vistnyk Narodnoho Doma*, 1–18. Lviv.
- Rappoport P. (1967). Military architecture of Western Russian lands in the X–XIV centuries. Leningrad, 26–28; 114–118; 132–133.
- Sichynskyi V. (1926). Architecture of the Old Princely Era (X–XIII centuries). Praha: Ukrainyskyi hromadskyi vydavnychy fond, 50 s.+ 78 il.
- Sichynskyi V. (1928). Synopsis of the history of world art. Part one before the Renaissance. Praha: Siiach, 195–200.
- Sichynskyi V. (1956). History of Ukrainian art, 1. Niu-York, 45.
- Skochylas I. (2018). Prince Halych in the history of Kyiv Christianity: culture, religion, politics and ecclesiastical memory (XII–XVI centuries). *Dukhovna spadshchyna Davnoho Halycha: Naukovyi zbirnyk / Ihor Skochylas, Vira Frys. Serii «Kyivske khrystianstvo», XII*. Lviv, 29–158.
- Skurevych K. B. (1906). The architecture of the Western Slavs and the influence of Romanesque architecture on it. *Zodchyi*. SPb, 32 s.
- Tomenchuk B. (1996). Archeology of wooden temples of the Principality of Halicia. *Halytsko-bukovynskyi khronohraf Prykarpattia i Volyni*, 1. Ivano-Frankivsk, 7–22.

- Tomenchuk B. (2006). Archeology of the necropolises of the Halician land. Receipt Christianization. Ivano-Frankivsk, 328 s.
- Tomenchuk B. (2016). Halych and the small Halician land of the 12th-13th centuries. Historical topography of settlements. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, 163–167.
- Tomenchuk B. (2022). Archeology of ancient Halych. *Halych. Zbirnyk naukovykh prats / za red. M. Voloshchuka*, 2. 9. Ivano-Frankivsk, 368 s.
- Chachkovskiy L., & Khmylevskiy Ya. (1938). Prince Halych. Stanyslaviv, 79 s.
- Sharanevych Y. (1860). Ancient Halych. *Zoria halytskaia yako album na 1860 h.* Lviv, 295–335.
- Czołowski A. (1890). About the location of old Halych. *Pamiętnik drugiego zjazdu historyków polskich*, Lviv, I, 20 s.
- Czołowski A. (1892). Teka konserwatorska, I. Lviv, 157.
- Łuszczkiewicz Wł. (1880). Church in St. Stanisław near Halicz as a Romanesque monument. *Sprawozdania Komisji historii sztuki. II. I.* Kraków, 1 20+Tab.I-III.
- Peleński J. (1914). Halicz in the history of medieval art based on archaeological research and archival sources. Kraków, 221 s.
- Szaraniewicz I. (1883). Three historical descriptions of the old ducal stronghold of Halicz in 1860, 1880, 1882. Lwów, 232 s.
- Szaraniewicz I. (1888). About the results of archaeological searches in the area of Halicz in 1884-5. *Pszegląd archeologiczny, IV.* Lwów, 3–90.
- Zacharjewicz J. (1882). Excavations in Załukwi on the Dniester. Description of the discovered foundations and excavations up to the fall of 1882. *Dzwignia, 9-10.* Lwów, 139–140, 152–153.
- Zacharjewicz J. (1882). Trip to Załukwa, Halicz and Kryłos. *Dzwignia.* Lwów, 186–188.